

Məmmədova Günel Alxan qızı
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının

BAKI ŞƏHƏR DUMASI VƏ AZƏRBAYCANLI DEPUTATLAR

Açar sözlər: Əsasnamə, şəhər özünüidarəetməsi, Bakı şəhər Duması, seçkilər, deputatlar, fəaliyyət

Key words: Statue, urban self-governance, Baku city Duma, elections, deputies, activities

Ключевые слова: Правила, городское самоуправление, Бакинская Городская Дума, выборы, депутаты, деятельность

Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı işğal edəndən sonra onun sərvətlərindən kifayət qədər faydalanmaq məqsədilə bir sıra- inzibati, iqtisadi, mədəni, sosial-siyasi və s. – islahatlar hazırlayıb həmin ərazilərdə də tətbiq etməyə başladı. Həmin islahatlar sırasına şəhər özünüidarəsinin yaradılması da daxil idi. Bu məqsədlə “Şəhər əsasnaməsi” hazırlanıb 16 iyun 1870-ci ildə qəbul edilmişdi. Doğrudur, həmin əsasnamə özge xalqların yaşadığı ərazidə yerləşən mərkəzlərdə yerli xalqların mədəni və inzibati idarə “şüurunun aşağı olması” bəhanəsi ilə dərhal tətbiq edilmədi. Ancaq XIX əsrin ortalarından ölkədə - Rusiyada özünü getdikcə aydın şəkildə göstərən kapitalist münasibətləri həmin əsrin 70-ci illərində Bakı şəhərində də nəzərə çarpmağa başlamışdı. Bu işdə Bakıda neft sənayesinin inkişaf etməsi nəticəsində Bakı şəhərinin getdikcə Rusiyanın qabaqcıl sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilməsi də öz rolunu oynayırdı.

Qeyd edək ki, 1859-cu il Şamaxı zəlzələsi nəticəsində Şamaxı şəhərinin quberniya mərkəzi statusu ləğv edilərək senatın qərarı və I Nikolayın təsdiqi ilə həmin status Bakı şəhərinə verilmişdi.¹ (1) Bakıda sənayenin müxtəlif sahələrinin inkişaf etməsi və onun getdikcə abadlaşaraq böyüməsində bu amil də az rol oynayırdı.

Mövcud vəziyyətlə hesablaşmağa məcbur olan çar Rusiyası hakim dairələri Bakıda da “Şəhər əsasnaməsi”nin tətbiqi zərurətini etiraf etməli oldular. Bakı general-qubernatoru D.S.Staroselskinin Qafqaz Cənubunda ünvanlanan 19 fevral 1875-ci il tarixli təqdimatı bu baxımdan maraq doğurur; təqdimatda oxuyuruq: “Mənə (yəni, qubernatora – (G.M.) həvalə olunan quberniyada yerləşən şəhərlərin gəlirlərinin vəziyyətini, əhəlinin ictimai işlərin müstəqil aparılmasına hazırlıq səviyyəsini və digər şərtləri nəzərə alaraq, hesab edirəm ki, “Şəhər əsasnaməsi”ni yalnız quberniya şəhəri olan Bakıda tətbiq etmək mümkündür.” (2,133)

Bu təqdimata əsaslanaraq Qafqaz canişini Bakı şəhərində “Şəhər Əsasnaməsi”nin tətbiqini lazım bildi. Ancaq o, Dövlət Şurasının Cənubi Qafqaz diyarının şəhərlərində əsasnamənin tətbiqi qaydalarını rəhbər tutaraq, Bakı şəhərində özünüidarə orqanlarının yaradılması (tətbiqi) üçün hələlik yalnız aşağıdakı işlərin görülməsinə icazə verdi:

1. Şəhər dumasına deputat seçkilərinə bütün hazırlıq işlərinin həyata keçirilməsi üçün komissiya yaradılsın;

2. Şəhər ictimai idarəsinin bütün təsisatları təcili surətdə şəhər idarəsinin ixtiyarına verilsin. Təkcə tikinti hissəsi istisna olmaqla, bu hissə Bakı quberniya tikinti şöbəsinin tabeliyində qalsın”. (3,51)

Müəyyən məşvərət və müzakirələrdən sonra Dövlət Şurasının 28 oktyabr 1877-ci il tarixli qərarı ilə Cənubi Qafqazda “Şəhər Əsasnaməsi”nin tətbiqi qaydaları müəyyənləşdirildi. Eyni zamanda diyarın ayrı-ayrı şəhərlərində “özünüidarə” orqanlarının təşkili məsələsi və onun ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi Qafqaz canişininin özünə həvalə edildi. Beləliklə, bütün Rusiya şəhərləri üzrə özünüidarə islahatlarının keçirilməsi haqqında qanun müəyyən məhdudiyyətlərlə 8 ildən sonra – 1878-ci ildə Azərbaycanda yalnız Bakı şəhərində tətbiq edilməyə başladı.

Qeyd edək ki, şəhər islahatına əsasən iki özünüidarəetmə orqanı nəzərdə tutulurdu – Şəhər duması və onun icraedici orqanı olan şəhər idarəsi. Hər iki orqan seçkili idi. Yəni onların tərkibi seçki ilə müəyyən edilirdi.

Rusiya senatının qərarına əsasən Bakı şəhərində Duma və Şəhər idarəsi 1877-ci ilin dekabr ayında təsis edildi.

Müəyyən məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, Azərbaycanın qabaqcıl görüşlü xadimləri Bakı şəhər dumasına seçkilərdə və şəhər özünüidarə işlərində yaxından iştirak etməyə çalışır, bunun üçün bütün mümkün imkanlardan bəhrələnməyə üstünlük verirdilər. Bu işlərdə H.Z.Tağıyevin, H.Zərdabinin, Ə.Topçubaşov, H.Ağayev və başqalarının fəallıqları diqqətə layiqdir.

Bəlli olduğu kimi, Həsən bəy Zərdabi müəyyən səbəblər üzündən “Əkinçi” qəzetinin nəşri dayandırıldıqdan sonra bir müddət Bakıdan uzaqlaşdırılaraq, əvvəl Zərdabda, sonra Qubada yaşayıb fəaliyyət göstərməli olmuşdu. Onun Bakıya ikinci dəfə qayıdışı 1896-cı ildə mümkün olur.

Həsən bəy Zərdabi Bakıya gələndən sonra şəhərin ictimai-mədəni həyatında qızğın fəaliyyətə başlayır. “Kaspi” qəzeti redaksiyasında çalışaraq, sosial-mədəni problemlərə dair publisistik məqalələr yazıb qəzet vasitəsi ilə diqqəti həmin məsələlərin həllinə yönəldir, digər tərəfdən Bakı şəhər dumasına üzv seçilərək, mətbuatda qaldırdığı problemlərin həllinə özünün vətəndaş töhfəsini vermək barədə düşünürdü. Ancaq şəhər əsasnaməsinə əsasən дума seçkilərində varlılar, daha yüksək məbləğdə vergi ödəyiciləri iştirak edə bilərdilər. Bununla belə dövrün tanınmış pedaqoq və publisistlərindən olan Fərhad Ağazadənin “Həsən bəy Məlikov Zərdabinin tərcümeyi-halı (“Əkinçi” qəzetinin əlli illiyi münasibətilə)” adlı əsərində göstəriləyi kimi, qaydalara əsasən “O vəqtlər Bakı Dumasına seçmək və seçilmək haqqına... Həsən bəy kimi ziyalılar seçilmək istədikdə onlar başqa bir dövlətinin övladına qəyyum olur və sonra bu həqqi qazanırdılar” (4, 47). H.Zərdabinin Bakı şəhər dumasına üzv seçilmək hüququ əldə etməsi üçün onu şəhər dövlətlilərinin birinin övladlarına qəyyum təyin etdilər. F.Ağazadənin yazdığı kimi, H.Zərdabinin “...uydurma bir qəyyumluqla Dumaya düşməsindən məqsədi puldan artıq şəhər əhalisi üçün çalışmaq idi”. (Yenə orada)

Doğrudan da, H.Zərdabi digər дума üzvlərindən fərqli olaraq, yüksək maaşlı idarələrdənsə kasıb məktəblərdə çalışmağa, yoxsul və kimsəsiz uşaqlara elm, savad öyrətməyə, onların gələcək fəal ictimai həyata hazırlanmalarına üstünlük verirdi. O, daha çox şəhərin yoxsullar yaşayan məhlələrinin abadlaşdırılması, oranın işıqlandırılması, su təchizatı, təmizliyi və s. qayğısına qalır, yoxsulların hüquqlarını müdafiə edirdi. Şəhərin uzaq məhəllələrində yeni məktəblərin açılmasının təşkili, zibillərin vaxtında təmizlənilməsi və digər məsələlər Həsən bəyin дума üzvü kimi fəaliyyət sahələrinə daxil idi. O, дума və şəhər idarəsi qarşısında qaldırdığı məsələlərin həllinə, demək olar ki, tamamilə nail olurdu. Həsən bəy Zərdabinin fəalliyətinin nəticəsi idi ki, onun Dumada üzv kimi çalışdığı on beş il ərzində Bakıda məktəblərin sayı 3-dən 16-ya çatmışdı.

H.Zərdabi məktəblərdə ana dili dərslərinə verilən dərs saatlarının artırılması və dərslərlərin, tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsi qayğısına da qalır, bu məqsədə çatmaq üçün çalışmaqdan, müvafiq idarələrə ayaq döyməkdən, məmurlarla görüşüb qaldırdığı məsələlərin həllinin vacibliyinə onları inandırmağa çalışmaqdan yorulmurdu. Bu cür canfəşanlıqlarına görə çox vaxt ondan razı qalmayan məmurlar “...Həsən bəy də deyirdilər ki: “Sənin başında tük yox, cibində pul! Bu nə fükərə deyirib bağırırsan?” (4, 48).

H.Zərdabi bəzi qıslardan (duma üzvlərindən) fərqli olaraq, şəhər dumasının diqqətini birinci növbədə Bakının, Bakı əhalisinin, onun mədəni-maarif ocaqlarının problemlərinin həllinə yönəldir, fikrini tutarlı dəlillərlə əsaslandırır. Bu haqda oxuyuruq:

“Tiflisdə açılan politexnikum üçün Bakı şəhərindən para istənildiyi vaxt Həsən bəy demişdi: “Şəhərin pulu varsa, kasıbların məktəblərinə sərf etməlidir. Politexnikum isə varlı balaları üçün açılır. Qoy ora Quqasovlar, Mantasevlər, Xatısovlar, Əsədullayevlər (O zamankı Bakı milyonerləri – G.M.) pul versinlər. Çünki orada baltacı İvanın, ya da dardaycı Abdullanın oğlanları oxumayacaqlar. Uşaqlarını orada tərbiyələndirmək istəyən neft mədənçiləri, zavodçuları politexnikumun da qeydinə qalmalıdır”. (4, 48)

Əlbəttə, Həsən bəyin bu cür çıxışları çoxlarını ona qarşı qaldırırdı. Lakin H.Zərdabini bu cür hallar öz yolundan döndərə bilmirdi. O, qızların təhsil almaları üçün Bakıda qız məktəbinin açılması ideyasını irəli sürmüş və məqsədinə çatmaq üçün məşhur messenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin köməyindən istifadə etmişdi. Belə ki, II Nikolayın tacqoyma mərasimi ərəfəsində H.Z.Tağıyev II Nikolaydan həmin günün şərəfinə Bakıda müsəlman qız məktəbinin açılmasına razılıq verməyi xahiş edir... Çarın razılığı ilə Bakıda qız məktəbi 1898-ci ildə açılır. H.Z.Tağıyev həmin məktəbin fəaliyyəti üçün üç yüz min manatadək pul ayırır. (5,15)

F.Ağazadənin yazdığına görə. Bakı qız məktəbinin nizamnaməsini də Həsən bəy tərtib edib hazırlamışdı.

Nizamnaməyə əsasən məktəbə təhsil görmüş qadın müdirlik edə bilərdi. Ona görə də H.Zərdabinin həyat yoldaşı, Tiflis gimnaziyasının məzunu Hənifə xanım həmin məktəbə müdir təyin edilir. Həsən bəy isə onlara kömək etmək məqsədiylə məktəb şurasında da çalışır. (4, 49-50)

Mənbələrin də göstərdiyi kimi, Bakı Şəhər Dumasının üzvü kimi Həsən bəy müxtəlif vaxtlarda bir çox komissiyaların ya üzvü, ya da sədri olmuşdur. Daha dəqiq desək, H.Zərdabi Bakı şəhər дума üzvü kimi “...məktəb komissiyasının sədri, yaxud üzvü, bağ, maliyyə və inşaat komissiyasının, Mixaylovski xəstəxanası nəzdində təsərrüfat komitəsinin üzvü, Marinski qız məktəbinin Qəyyumlar Şurasının, Su komissiyasının və sairənin üzvü olmuşdur”. (6, 80)

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Esmira Cavadova H.Məlikov Zərdabının Bakı şəhər Dumasındaki fəaliyyətindən danışarkən, haqlı olaraq, bildirir ki, 1897-1907-ci illərdə Həsən bəy Məlikov (Zərdabi) Bakı Şəhər Dumasının iclaslarında fəal iştirak etmişdir. O, müzakirəyə çıxarılan məsələlərin hər biri haqqında əsaslandırılmış fikirlər söyləmiş, irəli sürdüyü fikri və təklifləri məntiqi dəlillərlə əsaslandırılmış, bu zaman ancaq xalqın mənafeyini güdmüşdür. Onun Dumada qaldırdığı və müdafiə etdiyi məsələlər əsasən xəstəxanaların, məktəblərin, kitabxana, körpələr evi və uşaq bağçalarının, qocalar evlərinin, park və bulvarların, körpülərin pulsuz təmiri, küçələrin təmiri, işıqlandırılması, təmizliyi və sairədən ibarət olmuşdur. (7, 12).

H.Zərdabi şəhər dumasından xalqın maraqlarını müdafiə, özünün vətəndaş ideyalarını həyata keçirmək üçün əlverişli bir tribuna kimi istifadə edirdi. Bunu onun Duma iclaslarındakı çıxışları əyani şəkildə göstərməkdədir. (8, 162-163, 168-169, 182, 194, 210, 229-230, 361, 410, 474, 520-521 и.т.д.)

Dumanın hansı komissiyasında olmasından asılı olmayaraq H.Zərdabi bütün vaxtlarda həqiqət tərəfdarı olmuş, zəhmətkeş xalqın tərəfində durmuş, məktəb, maarif, teatr, mədəni maarif ocaqlarının təsis və təşkilində yorulmadan çalışmışdır. Dumanın iclas protokollarında tez-tez bu cür qeyd və cümlələrə təsadüf edilir: “Qlasni H.b.Məlikov şəhər torpaqlarının tutulmasına qarşı tədbirlər görülməsini xahiş edir. (1898-ci il)”. “H.b.Məlikov Upravanın baş mühasibinin maaşının ildə 600 manat artırılmasını olduqca yolverilməz hesab edir və göstərir ki, onu bir qədər azaldıb əvəzində şəhərdə bir neçə məktəb açmaq olar”. “H.b.Məlikov indiki vaxtda bir neçə vəzifələrin ixtisar edilməsini lazım bilir. H.b.Məlikov təəccüb edirdi ki, Uprava həkimlərin ixtisar edilməsinə razılıq verir”. “H.b.Məlikov şəhər pullarının nəzarətsiz surətdə xərclənməsinə dərhal son qoyulmasını tələb edir”. və s. (6, 80-81)

Bütün bu cür çıxış, tələb və təkliflər Həsən bəyin həm bəzi deputat həmkarları – məsələn, şəhər qlavası Novikov, Dumanın sədri Belyavski, Duma üzvləri Antonov, Saparov və b. tərəfindən cürbəcür etirazlarla – replika, irad, etiraz çıxışları və sairə qarşılıqlı, ayrı-ayrı nüfuz sahibləri tərəfindən ona hədə-qorxu gəlinirdi. Lakin Həsən bəy Məlikov (Zərdabi) bütün bu cür halların heç birinə məhəl qoymayıb, öz mövqeyindən bir addım belə geri çəkilmirdi. Belə ki, şəhərə içməli su çəkilişi məsələsinin müzakirəsi zamanı dumada Bakıya içməli suyun dağlardan deyil, Ambarsum Melikovun Zuğulbadakı malikanəsindən çəkilməsi barədəki təklif razılıqla qarşılıqlı H.Məlikov (Zərdabi) bərk hiddətlənmiş, Melikovun ona rüşvət təklifini qəzəblə rədd etmişdi. Həsən bəy deyirdi ki, “ – Mənim hər məğlubiyətim maraqlarını müdafiə etdiyim adamların çoxlu qurbanlar verməsi deməkdir. Ona görə də uğursuzluqlarım və məğlubiyətlərim mənə...ağır təsir göstərir.” (9, 78-79)

Maraqlıdır ki, Ambarsum Melikovun şəhərin içməli su ilə təchizatı məsələsində arxasında şəxsi mənafe – külli miqdarda qazanc əldə etmək məqsədi güdən canfəşanlıqları uğursuzluğa uğradı və Bakı şəhərinə içməli su çəkilməsi məsələsi Həsən bəyin və onun tərəfdarlarının istəklərinə, ən başlıcası isə xalqın mənafeyinə uyğun şəkildə öz həllini tapdı. Bu işdə H.Məlikov Zərdabının inadlı və ardıcıl mübarizəsi ilə yanaşı, Bakı şəhərinin içməli su ilə təchizinə təminat verən zəngin su ehtiyatı mənbələrinin müəyyənləşdirilməsinə cəlb edilən mütəxəssislərin uzunmüddətli axtarış və təhlillər nəticəsində gəldikləri obyektiv elmi qənaətləri də, Dumanın fəxri sədri, milyonçu H.Z. Tağıyevin dəstəyi ilə əhəmiyyətli rol oynamışdı.

Qeyd edək ki, elmi-tarixi mənbələrin göstərdiyinə görə, əvvəlki illərdə Bakı şəhərinə onun yaxın ətrafından üç mənbədən çəkilən su təchizatı sistemləri artıq xeyli böyüyüb inkişaf etmiş, həm əhalinin sayına, həm də sənaye obyektləri və inzibati idarələrin miqyasına görə geniş bir ərazini (və çoxsaylı əhalini) özündə birləşdirən Bakı şəhəri üçün son dərəcə zəif imkanlara malik olduğu üçün şəhərə yeni su kəmərinin çəkilməsi məsələsi qarşıda ən əhəmiyyətli və vacib problemlərdən biri kimi dayanmaqda idi. Ona görə Bakı şəhər duması 1878-ci ildən həmin problemin həlli üzərinə dəfələrlə qayıtmış, yeni su ehtiyatlarının müəyyən olunması və onun layihələndirilməsi üçün mütəxəssislər, maliyyə mənbələri axtarışına çıxmışdı. Bu istiqamətdə müxtəlif vaxtlarda Bakıya dəvət olunub ona şəhər üçün zəngin içməli su ehtiyatlarının müəyyənləşdirilərək çəkilməsini layihələndirmək məqsədi ilə mütəxəssislər dəvət edilib tapşırıqlar verilir, tədqiqat qrupları təşkil edilirdi. Alman mühəndis Şollun bu məqsədlə apardığı tədqiqatlardan gəldiyi elmi nəticələr ümidverici və inandırıcı, həm də hər cəhətdən səmərəli idi. Ancaq o, 1902-ci ildə malyariya xəstəliyinə tutulduğuna görə Azərbaycanı tərk etməli olur. Şollun işlərini davam etdirən cənab Şon Pffifer alınan nəticələri Almaniyanın Frankfurt-Mayn şəhərindən Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən Bakıya dəvət olunan ingilis əsilli mühəndis Vilyams Lindley həm Şollun araşdırmalarının nəticələrinə, həm də öz axtarış və təhlilləri əsasında gəldiyi qəti qərar əsasında Şollar-Bakı su kəməri layihəsini təqdim edib elmi dəlillərlə əsaslandırır. O, Şollar-Bakı su kəməri layihəsini irəli sürüb onun perspektivliyinə və səmərəliyinə çoxlarını inandıra bilir. Alimin layihəsi Bakı şəhər Duması tərəfindən 5 may 1909-cu ildə qəbul edilərək, onun həyata keçirilməsi istiqamətində işlərə başlanılır... (10, 70-73; 204-206; 284; 303; 413-414 və s.)

Digər məsələlərlə yanaşı Bakı şəhərinin içməli su ilə təchizi ilə bağlı aparılan müzakirələrdə H.Məlikov Zərdabi həm iclaslardakı, həm mətbuat səhifələrindəki çıxışları, həm də su komissiyasındakı fəaliyyətində özünün vətəndaşlıq mövqeyini həmişə açıq və qətiyyətlə ifadə etmişdir. Məsələn, Bakıya içməli su kəmərinin çəkilməsi məsələsinin Dumanın hər yeni tərkibində müzakirəyə çıxarılsa da, nəticəsiz qalıb növbəti seçkiyədək uzanmasına Həsən bəy “Kaspi” qəzetində dərc etdirdiyi məqalələrinin birində münasibətini belə bildirmişdi: “Hər 4 ildən bir Dumanın tərkibi yeniləşdikcə içməli su məsələsi gündəmə gəlir, qızğın müzakirə olunur, su mənbəyi axtarırlarına, yol və digər xərclərə pul ayrılır və sonra arxivə verilir ki, 4 ildən sonra bir də ortaya gəlsin, bir də xərclər çəkilsin. (11)

H.Zərdabi Bakıya içməli su kəmərinin çəkilməsinin taleyüklü, həyat əhəmiyyətli bir məsələ olduğunu diqqətə çatdırmaqla yanaşı belə bir məsələyə münasibətdə şəxsi qazanc və kommertiya maraqlarının durması ilə heç cür barışa bilmirdi. Ona görə şəhər idarəsinin belə bir məsələnin həllinə yanıtımaz münasibətini tənqid edərək yazırdı: “Bizim içməli suyumuz yoxdur və bunda bizim şəhər idarəsi günahkardır... Bizim küçələrimiz sulanmır, yanğınları söndürmək üçün su yoxdur – yenə də şəhər idarəsinin üzündən. Hətta şəhər küçələrində ağacları sulamaq üçün də su yoxdur. Əgər xüsusi şəxslər istədikləri vaxt hətta içməli su tapırlarsa, bizim şəhər idarəsi isə sərəncamında olan texnika və milyonlarla vəsaitə malik ola-ola nəinki içməli su, hətta dəniz suyu belə tapmırsa, deməli nə isə başqa işlər baş verir”. (12)

Bütün bunlar azərbaycanlı deputatların, o cümlədən Həsən bəy Məlikov Zərdabinin Bakı şəhər dumasındakı fəaliyyətlərinin də milli və ictimai faydalığındakı, təəssübkeşliyindən, vətəndaşlıq məsuliyyəti üstə köklənməsindən irəli gəlir, xəbər verir.

Bildiyimiz kimi, “Şəhər əsasnaməsi”nə görə, Bakı şəhər duması üzvlərinin ancaq üçdə biri qeyri-xristian, yəni müsəlman əhalinin üzvü ola bilərdi. Üçdə iki hissəsi isə ruslar, ermənilərlə yanaşı xristian dininə məxsus digər millətlərin nümayəndələri üçün nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan xalqının qabaqcıl görüşlü nümayəndələri bu vəziyyətlə barışmaq istəmir, şəhər əhalisinin əsas hissəsini təşkil edən və ərazinin əsl sahibi olan müsəlmanların duma hüquqlarının pozulmasına qarşı qətiyyətlə mübarizə aparır, Bakı şəhər dumasında müsəlman əhalisi nümayəndələrinin – üzvlərinin say tərkibinin 50 faizə çatdırılmasına nail olmağa çalışırdılar. Bu məsələyə münasibətdə də H.Zərdabi hələ Bakı şəhər dumasına üzv seçilməzdən əvvəl xüsusi fəallıq göstərmişdi. Həsən bəyin inadlı, ardıcıl və məqsədyönlü, taktiki fəaliyyəti nəticəsində, nəhayət, qanunda (əsasnamədə) dəyişiklik edildi – Bakı şəhər duması üzvlərinin duma say tərkibinin 50 faiz təşkil etməsinə şəhər bələdiyyə rəisi Rəyevskinin razılığı ilə icazə verildi. Bu vəziyyət 1906-cı ilədək davam etdi. (13, 49-50) Bakı şəhər Dumasında müsəlman əhalinin nümayəndələrinin say tərkibinin nisbətini yüksəldilməsi Dumada müsəlman qıaslıların təsir gücünün artmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Görkəmli dövlət xadimi Əlimərdan bəy Topçubaşovun - müsəlman əhalinin nümayəndəsinin 1901-ci ildə Bakı şəhər dumasının sədri seçilməsi buna əyani misaldır.

Qeyd edək ki, Əlimərdan bəyin adının Bakı şəhər dumasına 1901-ci ildə keçirilən seçki siyahısına daxil etdirilməsində olduğu kimi, onun Dumaya sədr seçilməsi prosesi də qızğın müzakirə və mübarizə şəraitində keçmişdir. Bakı şəhər dumasına yeni seçilən azərbaycanlı qıaslıların əlbir fəaliyyətləri nəticəsində dumaya sədr irəli sürülən 4 namizədin içərisindən böyük səs çoxluğu ilə Ə.Topçubaşov seçilmiş və müvafiq administrativ yazışmalardan sonra o, Bakı şəhər Dumasında 1902-ci ilin fevralından Duma sədri kimi fəaliyyətə başlamışdı. (13)

Qeyd edək ki, Bakı şəhər Dumasına 1901-ci il 29 oktyabr və 18 noyabr tarixlərində keçirilən seçkilərdə Ə.Topçubaşovla yanaşı Həsən bəy Məlikov, Adil xan Ziyadxanov, Mövsüm bəy Xanlarov, Fərrux bəy Vəzirov, İbrahim və İsmayıl Səfəraliyevlər, milyonçulardan Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, İsa bəy Hacinski də şəhər dumasına üzv seçilmişdilər.

Əlimərdan bəy Topçubaşov Bakı şəhər dumasına sədrlik etməklə yanaşı, dumanın təhsil, su təchizatı, texniki, təşkilat və komissiyalarında, Qəyyumlar şurasında da üzv kimi fəallıq göstərirdi. O, 1904-cü ildə Bakını bürümüş olan vəba epidemiyasının və onun fəsadlarının aradan qaldırılması istiqamətində də həm duma sədri, həm də “Kaspi” qəzetinin redaktoru kimi səmərəli işlər görmüşdür...(14) Professor Vilayət Quliyev Ə.Topçubaşovun Bakı şəhər Dumasındakı fəaliyyətindən danışarkən yazır: “Ə.Topçubaşov... 1902-ci ildə xalqın – Azərbaycan türklərinin ilk nümayəndəsi kimi Bakı şəhər Dumasının sədri seçilmişdi. 1905-ci ilə qədər bir neçə mühüm komissiya və şuranın üzvü olmaqla yanaşı, qanunverici orqanın işinə rəhbərlik etmişdi. Bu mühüm vəzifədə çalışdığı üç il ərzində şəhərin abadlaşdırılması üçün böyük işlər görmüş, maarifin, mədəniyyətin, səhiyyənin inkişafına mühüm töhfələr vermişdi. Çoxmillətli, çoxkonfessiyalı Bakıda dini-etnik zəmində meydana çıxan qarşıdurmaları önləmək üçün titanik fəaliyyət göstərməli olmuşdu”. (15,14)

Onu da əlavə etməyi lazım bilirik ki, 1899-1903-cü illərdə Bakı şəhər dumasının katibi vəzifəsində Azərbaycan xalqının nümayəndəsi Məhəmməd bəy Hüseynbəyov, 1903-cü ildən isə məşhur dramaturq Nəcəf bəy Vəzirov işləmişdir.

Beləliklə, XX əsrin ilk illərindən başlayaraq Bakı şəhər dumasında və sosial-mədəni həyatda Azərbaycan xalqının açıq fikirli, vətənpərvər ruhlu nümayəndələrinin sayı hiss olunacaq dərəcədə artdığı kimi, nüfuzları və sosial-siyasi çəkirləri də yüksəlməyə başladı. Bütün bunlar qarşından gələn digər ictimai və siyasi hadisələr-inqilab. Milli muxtariyyət və istiqlal uğrunda mübarizədə Azərbaycan xalqının təşkilatlanmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb etdi.

Ədəbiyyat:

1. Bayramoğlu A. Quberniya mərkəzinin Şamaxıdan Bakıya köçürülməsinə dair. "Azərbaycan" qəz., 20 noyabr 1996
2. Мурадалиева Е. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX веке. Издательство Бакинского Университета, Баку, 1991, 168 стр.
3. Милман А. Как избирали органы «Самоуправления в дореволюционном Азербайджане». Азернешр, Баку, 1961, 133 стр.
4. Həsən bəy Zərdabi, Fərhad Ağazadə. "Əkinçi". "Xalq qəzeti"nin nəşri. Bakı. "Xalq qəzeti", 2008. 53 s.
5. Nəriman Nərimanov. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin əlli illik məişəti və cəməətə xidmətləri. Badkubə, 1900, 33 s.
6. İzzət Rüstəmov. Həsən bəy Zərdabi. Bakı, 2012, 236 s.
7. Эмира Джавадова. Гасан бек Меликов (Зардаби) – выдающийся общественный деятель. Деятельность Гасан бека Меликов (Зардаби) в Бакинской Городской Думе (1897-1907). Баку, «Элм ве тэхсил» - 2015, стр. 4-32
8. Деятельность Гасан бека Меликов (Зардаби) в Бакинской Городской Думе (1897-1907). Баку, «Элм ве тэхсил» - 2015. 456 стр.
9. Vilayət Quliyev. "Böyük Əkinçi". Tərtib, tərcümə, müqəddimə, izah və şərhlər. 180 s.
10. "Su ehtiyatları, hidrotexniki qurğular və ətraf mühit mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki kofransın materialları. 15-16 mart 2017-ci il. Bakı şəhəri, Azərbaycan. Bakı 2017, 456 s.
11. "Kaspi" qəz., 1901, № 70
12. "Kaspi" qəz., 1902, № 16, 1903 №5
13. ARTA fond 50, siyahı 1, sax.vah.194, vərəq 68, 78 və s.
14. Əlimərdan bəy Topçubaşov. "...Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq". Tərtib, tərcümə, müqəddimə, izah və şərhlərin müəllifi Vilayət Quliyev. Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, Bakı, 2018. 688 s.
15. Vilayət Quliyev. Əlimərdan bəy Topçubaşov: Portret cizgiləri. Əlimərdan bəy Topçubaşov. "Qalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq". Bakı, 2018, s.9-36. S.688

Baku City Duma and Azerbaijani deputies

Summary

In the second half of the 19th century, after the acceptance of "city statute" it is also allowed to the formation and functioning of self-governing bodies – city дума and city administration in Baku. After this the Muslim elite of the city (azerbaijani) are actively participated in the activity and elections of city дума. In the article are talking about the activities of the Duma's member in Baku city дума H.Zardabi, A.Topchubashov, H.Z.Taghiyev and others. Different content and directional work by Azerbaijani deputies in different committees of Duma are illuminated reference with historical and scientific sources.

Бакинская Городская Дума и депутаты - азербайджанцы

Резюме

Со второй половины XIX века после принятия «Городского правила» в городе Баку было разрешено сформировать органы самоуправления городской думы и городского управления. После этого на выборах в городскую думу и в деятельности думы активно участвовала мусульманская (азербайджанская) элита.

В статье говорится о деятельности членов Бакинской городской думы Г.Зардаби, А.Топчубашева, Г.З.Тагиева и др. Освещается содержание и направление деятельности депутатов – азербайджанцев думы в разных комиссиях, опираясь на конкретные исторические факты и научные источники.

Rəyçi: dos. R.Bayramova